

Dialectic of Predestination and Free Will in Love: Investigating the Influence of Ash'ari Thought on Saadi's Love Poems

Seyed Kazem Mofidi^۱, Ali Fallah^۲, Safa Taslimi^۳, Bahareh Fazli^۴

Abstract

Saadi grew up in the Ash'ari school, and the influence of Ash'ari words can be easily seen in Saadi's works. The influence of fate and fate on destiny, the influence of nature and essence on human actions, and the lack of influence of education on changing a person's moods and morals can be seen everywhere in Saadi's generalities. In addition to many themes of this kind, another common theme can be seen in Saadi's lyrical and love poems with the concept that love is an involuntary and irrational thing and one cannot resist love or make a choice. That is, the idea of predestination dominates Saadi's love poems, and the question arises as to whether this predestination originates from the words and education of Ash'ari, or is it simply a vehicle for creating a literary theme. With a more detailed examination of Saadi's generalities, using the analytical descriptive method, we come to the conclusion that the influence of Ash'ari's words on Saadi is not such that it made him fall into determinism; Saadi is a free and intellectual person and despite his contemporaries, he does not believe in absolute predestination; As a result, the theme of human helplessness in the world of love is simply an artistic theme and Saadi has used it to express the power of love.

Keywords: Ash'arism, Determinism, Dialectics, Saadi.

^۱PhD Candidate of Persian Language and Literature, Gorgan Branch, Islamic Azad University, Gorgan, Iran.

^۲Assistant Professor of Persian Language and Literature, Gorgan Branch, Islamic Azad University, Gorgan, Iran. (Corresponding author), Email: dr.alifallah^^@gmail.com

^۳Assistant Professor of Persian Language and Literature, Gorgan Branch, Islamic Azad University, Gorgan, Iran.

^۴ Assistant Professor of Persian Language and Literature, Farhangian University, Tehran, Iran

References

A. Books

۱. Amin, A. (۲۰۱۰). The light of Islam. Tehran: University of Tehran.
۲. Azar, E (۲۰۱۷). Saadi Shenasi: criticism and analysis of Boostan and Golestan. Tehran: Mitra.
۳. Christensen, A. (۲۰۲۱). Iran under the Sasanians. Translated by Rashid Yasmi, ۲nd Ed, Tehran: Sedaye Moaser.
۴. Danesh Pazhoh, M. (۲۰۱۱). Saadi the master of speech, Tehran: Hamshahri.
۵. De Sacy, S. (۱۹۹۹). Saadi's position in French literature. Translated by Jalal Sattari, Shiraz: Haft Orang.
۶. Faghiri, A., & Ajami, H. (۲۰۲۰). Saadi. Tehran: Borhan.
۷. Ghanimeh, A. R. (۲۰۱۶). History of Great Islamic Universities. Translated by Noorollah Kasaei, Tehran: Yazdan.
۸. Ghasemzadeh, M. (۲۰۱۸). Saadi's romances. Tehran: Hirmand.
۹. Garivani, F. (۲۰۱۱). The place of Man in Saadi's Works. Tehran: Taravat.
۱۰. Heidari, A. (۲۰۲۰). Saadi. Tehran: Arvaneh.
۱۱. Jafari Tabrizi, M. T. (۲۰۲۱). Determinism and discretion and conscience, Tehran: Daftar Nashr Farhang Eslami.
۱۲. Jalali, L. (۲۰۲۱), Ash'areh and Matridiyeh in the Contemporary World. Tehran: Adian and Mazaheb University.
۱۳. Jorjani, S. Sh. (۲۰۱۶). Description of the positions of al-Qazi Ezzedaldin Eiji. Translated by Mohammad Ali Khaledian, Gorgan: Gorgan Azad University.
۱۴. Katouzian, H. (۲۰۱۷). Saadi poet of life, love and compassion. Tehran: Namak.

۱۵. Ketabi, A. (۲۰۲۰). Saadi and social issues: four essays on tolerance, altruism, authoritarianism and economy, Tehran: Ettelaat.
۱۶. Kianipour, A. A. (۲۰۰۹). Education from Saadi's point of view. Tehran: Motabar.
۱۷. Marouf Hosseini, H. (۲۰۱۶). Shia against Mu'tazila and Ash'are. Mashhad: Astan Ghods Razavi.
۱۸. Motahhari, M. (۲۰۰۵). Mutual Services of Iran and Islam, ۳۲ Ed, Tehran: Sadra.
۱۹. Movahhed, Z. (۲۰۲۰). Saadi: New edition with an appendix on Matayebat, Tehran: Niloofar.
۲۰. Nasrollah Monshi, A. M. (۲۰۱۹). Kalileh and Demaneh. Tehran: Jomhoori.
۲۱. Pournamdarian, T. (۲۰۰۹). In the shadow of the sun: Persian poetry and deconstruction in Rumi's poetry, Tehran: Sokhan.
۲۲. Rahimi, A., & Yari, B. (۲۰۱۴). Saadi ethics. Tehran: Chovil.
۲۳. Rumi, J. M. (۲۰۲۱). Shams Tabrizi Generalities, ۲Ed, Tehran: Payam Edalat.
۲۴. Saadi, M. (۲۰۲۱). Golestan. By Mohammad Ali Foroughi, Tehran: Qoqnoos.
۲۵. Saadi, M. (۲۰۱۷). Kolliat. By Mohammad Ali Foroughi & AbdolAzim Gharib, ۲Ed, Tehran: Ertebat Novin.
۲۶. Safaei, A. (۲۰۱۹). Theology, ۶th, Tehran: University of Tehran.
۲۷. Sheikh al-Eslami, A. (۲۰۱۵). A brief overview of Mu'tazila and Ash'are theological thoughts. Tehran: SAMT. Shirmohammadi, P. (۲۰۲۰). Saadi. Tehran: Abineh.
۲۸. Sobhani Tabrizi, J. (۲۰۱۲). Researches in Creeds and Bees, Vol ۲, Tehran: Imam Sadegh Institute (PBUH).

۲۹. Soleimani, A. A. (۲۰۲۱). Saadi the masterpiece of creation. Tehran: Valtin.

۳۰. Taftazani, H. (۲۰۱۶). Description of al-Aghaed al-Nasafiyah. Qom: Imam Rabbani.

B. Articles

۱. Abdolkarimi, S., & Mesgariyan, P. (۲۰۲۰). Semantics of "Love" in Sa'di's and Hafez's Lyrics within the Framework of Cognitive Semantics and Perceptual Critics. *Literary Text Research*, ۲۴(۸۳), ۲۲۳-۲۵۶.

۲. Ashrafi, A. S., Asad, D., Asgari, D., & Izadyar, D. (۲۰۱۸). Comparative analysis between the figure of the beloved in the Saadi and Petrarch's lyrics. *Jostarnameh Journal of comparative Literature Studies*, ۲(۵), ۱۳-۴۷.

۳. Bazi, A. A., Kaykhay Farzaneh, A. R., & Roomiani, B. (۲۰۲۲). Comparison of the concepts of Love in the Odes of Attar, Maulavi, Sa'di and Hafez. *Journal of Baharestan Sokhan*, ۱۸(۵۴), ۱۹۱-۲۱۶.

۴. Dorpar, M., & mirhoseini, M. (۲۰۲۲). A Study of the Conceptual Metaphor of "Lover is Light" in Persian Romantic Ghazal and Iranian Images (based on the poetry of Saadi and Hossein Monzavi). *Literary Interdisciplinary Research*, ۴(۸), ۱۲۷-۱۴۱.

۵. Fasaee, J., & Dorri, N. (۲۰۲۱). The Place and Function of Sa'di's Poetry and Thought in Morteza Motahari's Intellectual System. *Journal of Poetry Studies (boostan Adab)*, ۱۳(۲), ۵۷-۸۴.

۶. HokmAbadi, M., & Kazemian, S. (۲۰۱۳). Cognitive Challenges Used in Saadi's Qazals. *Journal of Erfaniyat Dar Adab Farsi*, ۴(۱۴), ۲۵-۴۴.

۷. Modarreszadeh, A., SadatSafavi, B. (۲۰۱۱). A look at moral teachings in Saadi's sonnets, *Journal of Didactic Literature*, ۳(۱۲), ۱۲۷-۱۴۸.
۸. Mohyeddin Ghomshei, S., & Sokhanvar, J. (۲۰۲۱). A Comparative Analysis of Sa'di and Alexander Pope's Views on "Man's Rationality" and "Body-Soul Dualism". *Jostarnameh Journal of comparative Literature Studies*, ۵(۱۵), ۵۹-۸۷.
۹. Mortezaikamari, M., & Sharifian, S. (۲۰۲۱). Michel Foucault moral theory criticism and study based on boostan and Golestan. *Research Journal of Literacy Schools*, ۵(۱۵), ۹۳-۱۱۵.
۱۰. Tahmasabi, F. (۲۰۱۱). God and his memory in Saadi's Utopia and its comparison with Nahj al-Balagha", *Journal of Allegorical Research in Persian Language and Literature*, ۳(۱۰), ۱۵۳-۱۷۲.
۱۱. Zahirinav, B., & Sharifi, Sh. (۲۰۱۳). How the influence of Ash'are thinking in Saadi's Golestan. *Journal of Mirror of Wisdom*, ۱۳(۳), ۸۹-۱۱۶.
۱۲. Ziyaie, A. (۲۰۲۰). The reflection of asharism's thought in saadi's poem. *Journal of the stylistic of Persian poem and prose*, ۱۳(۴۷), ۱۲۷-۱۴۱.

دیالکتیک جبر و اختیار در عشق: بررسی تأثیر تفکر اشعری در اشعار عاشقانه سعدی

سید کاظم مفیدی^۱، علی فلاح^۲، صفا تسلیمی^۳، بهاره فضلی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۲۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۸/۵

صص (۱۷۰-۱۹۴)

چکیده

سعدی پرورده مکتب اشاعره است و به راحتی می‌توان تأثیر کلام اشعری را در آثار سعدی مشاهده کرد. تأثیر قضا و قدر بر سرنوشت، تأثیر ذات و جوهره بر اعمالی که از انسان سر می‌زند، و بی‌تأثیر بودن تربیت بر تغییر روحمیات و اخلاقیات فرد، در جای‌جای کلیات سعدی به چشم می‌خورد. علاوه بر مضامین بسیاری از این دست، مضمون شایع دیگری نیز در غزلیات و اشعار عاشقانه سعدی دیده می‌شود با این مفهوم که عشق امری بی‌اختیار و عقل‌گریز است و در برابر عشق نمی‌توان تاب آورد یا دست به انتخاب و تدبیر زد؛ یعنی اندیشه جبر بر اشعار عاشقانه سعدی نیز غلبه دارد و این سؤال مطرح می‌شود که آیا این جبر برخاسته از همان کلام و تربیت اشعری است، یا صرفاً محملی برای خلق یک مضمون ادبی؟ یافته‌های مقاله با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی نشان داد که تأثیرگذاری کلام اشعری بر سعدی چنان نیست که او را گرفتار جبرگرایی کرده باشد؛ سعدی انسانی آزاده و روشنفکر است و علی‌رغم هم‌عصران خود، به جبر مطلق اعتقادی ندارد؛ در نتیجه مضمون بی‌اختیاری انسان در عالم عشق صرفاً یک مضمون هنری است و سعدی از آن برای بیان قدرت عشق استفاده کرده است.

واژه‌های کلیدی: اشاعره، جبرگرایی، دیالکتیک، سعدی.

^۱ دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران.

^۲ استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران. (نویسنده مسئول) dr.alifallah88@gmail.com

^۳ استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران.

^۴ استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

سعدی در خاندانی شافعی که همهٔ قبیله‌اش عالمان دین بودند متولد شده بود. او در نظامیهٔ بغداد که از مدارس بزرگ آن زمان بود و آموزش در آنجا مطابق سنت فرقهٔ شافعی تنظیم شده بود، از محضر اساتید بزرگ آن زمان کسب علم و معرفت کرد؛ بنابراین در محیطی به دنیا آمد و تربیت شد که در قلمرو نفوذ مذهب شافعی بود (محمی‌الدین قمشه‌ای و سخنور، ۱۴۰۰: ۷۱). این مذهب که یکی از مکاتب چهارگانهٔ اهل سنت است، در کنار سه مذهب دیگر آن یعنی: حنفی، مالکی و حنبلی، زمینهٔ توفیق مکتب اشعری را در نشر مبادی کلامی فراهم ساخت (حیدری، ۱۳۹۹: ۲۴). عوامل چندی موجب بسط تفکر اشعری شده بود از جمله: وابستگی شخصیت‌های برجسته‌ای چون امام محمد غزالی و خواجه نظام‌الملک طوسی به تفکر اشعری، حمایت متوکل عباسی از اشاعره و فقدان افراد سرشناس معتزلی در جامعه که همگی موجب استیلای تفکر اشعری شده بود (موحد، ۱۳۹۹: ۱۷). به گفتهٔ عبدالرحیم غنیمه، در مورد سعدی، علاوه بر تحصیل در نظامیهٔ بغداد که در اختیار اشاعره بود و با هدف مبارزه با مذاهب دیگر به‌ویژه اسماعیلیه فعالیت می‌کرد، محیط فرهنگی شیراز آن زمان نیز در گرایش سعدی به تفکر اشعری بی‌تأثیر نبود (غنیمه، ۱۳۹۵: ۲۸). در اینکه سعدی در نظامیهٔ مستنصریه تحصیل کرده هیچ شکی نیست زیرا خودش می‌گوید:

مرا در نظامیه ادرار بود شب و روز تلقین و تکرار بود
(سعدی، ۱۳۹۷: ۱۶۹)

بالین‌حال، برداشت‌های متفاوتی دربارهٔ عقاید و مذهب سعدی وجود دارد. غلامحسین دینانی بیت فوق را کنایهٔ رندانهٔ سعدی به سیستم آموزشی نظامیه‌ها دانسته و معتقد است سعدی در این بیت می‌خواسته بگوید «دانشگاه نباید جای تلقین و تکرار باشد. دانشگاه جای تحقیق و بررسی است» (سلیمانی، ۱۴۰۰: ۶۱). اما با توجه به جو فرهنگی آن زمان و مقصود فعالیت نظامیه‌ها که عمدتاً مبارزه با فرق و مذاهب دیگر بوده، بعید بوده است که نظامیه‌ها کارکردی مانند دانشگاه‌های امروزی داشته باشند. بیت سعدی صرفاً بیان حال کسی است که زمانی دانشجوی حریص علم و تلقین بوده است (ضیایی، ۱۳۹۹: ۱۳۲). باری بعداً بیشتر به این بیت که خود آینهٔ شخصیت و طرز فکر سعدی است، خواهیم پرداخت. نکات روشنی که در زندگی سعدی مشهود است، محیط فرهنگی‌اش شیراز، تحصیل در مدرسهٔ نظامیه، غلبهٔ تفکر اشعری در جامعه و از همه مهم‌تر سخنان خود او در جایگاه یک فقیه اهل سنت شافعی مذهب، مخصوصاً در قصیده‌ای که به «امرانامهٔ کلامی» سعدی مشهور است، با مطلع «هر آن نصیبه که پیش از وجود نهاده‌ست / هر آن که در

طلبش سعی می‌کند بادست»، شکی در اشعری بودن او باقی نمی‌گذارد (ظهیری ناو و شریفی، ۱۳۹۲: ۹۶-۹۷). در واقع، عقاید اشعری سعدی را بیش از هر جایی می‌توان در قصاید او مشاهده کرد. اما عقاید و آموزه‌های او هیچ‌گاه با تعصب و خشک‌مذهبی‌مرسوم در میان فقیهان و متکلمان اشعری همراه نیست و او هیچ‌اصراری به تعلیم و ترویج کلام اشعری ندارد (فقیری و عجمی، ۱۳۹۹: ۵۷). همین تساهل و تسامح سعدی باعث شده تحقیقات چندی به دیدگاه‌های کلامی سعدی بپردازند.

۱-۱- بیان مسئله

جبر و اختیار یکی از مباحث پیچیده کلام اسلامی است. برداشت‌های متفاوت مسلمانان از آیات قرآن و احادیث نبوی، به سه مشرب فکری مهم در این زمینه از جمله: اشاعره، معتزله و امامیه انجامیده است (جعفری تبریزی، ۱۴۰۰: ۲۶۷-۲۶۹). این مسئله در آثار بزرگان ادب فارسی همواره نمود چشمگیری داشته است. یکی از مقولاتی که در سروده‌ها بحث‌برانگیز است، اعتقاد سراینده به جبر و اختیار است. از آن‌جاکه شاعر گاهی خود را جبری معرفی می‌کند و گاهی قائل به اختیار است، نتیجه‌گیری را دشوار می‌کند (حکم آبادی و کاظمیان، ۱۳۹۲: ۲۵). سعدی که دانش‌آموخته مکتب اشاعره و مدارس نظامیه بوده است، در آثار خود شواهدی از اعتقاد به جبر را آشکار ساخته است، اما همپای این موضوع از پرداختن به مختاربودن انسان برکنار نمانده است (کاتوزیان، ۱۳۹۶: ۱۵). بنابراین مسئله اصلی پژوهش کنونی بررسی مسئله جبر و اختیار در آثار سعدی با تأکید بر گفتمان عشق است.

۱-۲- اهمیت و ضرورت تحقیق

مسئله این است که سعدی اندیشه جبر و اختیار را توأمان در آثار خود بازتاب داده است، به-نحوی که هر دو گرایش می‌توانند مدرک و سند کافی برای دفاع از عقاید خود ارائه کنند. اما موضوع دیگری که در هیچ پژوهشی به آن پرداخته نشده اندیشه‌ای شبهه جبر در اشعار عاشقانه سعدی است که ظاهراً شاعر را در امر عشق ناگزیر و مجبور نشان می‌دهد، چنان‌که گویی شاعر یا عاشق نه تنها توان فرار از عشق را ندارد، بلکه حتی چاره‌ای جز گرفتار شدن در بند معشوق نداشته است. در بطن مقاله مثال‌های چندی برای بسط این مطلب ذکر شده است، اما اجمالاً به‌نظر می‌رسد خواننده در اشعار عاشقانه سعدی نیز با نوعی جبر مواجه است و مشخص نیست این جبر و اجبار برخاسته از تفکر اشعری شاعر است، یا صرفاً محمل و ظرفی برای بیان تأثیر عشق. آیا

مضمون عدم اختیار در اشعار عاشقانه سعدی بازنمایی جبر فلسفی است یا فقط نوعی هنرنمایی شاعرانه در بیان قدرت عشق است؟ به بیان دیگر، آیا تکرار مضمون جبر در اشعار عاشقانه سعدی ارتباطی به مذهب و تفکر سعدی دارد، یا صرفاً برخاسته از آگاهی او از ظرفیت‌های هنری و شعری این مضمون است؟ پاسخ به این پرسش مستلزم بررسی کلیات سعدی عموماً، و اشعار عاشقانه سعدی به طور خاص است.

۱-۳- پیشینه تحقیق

درپر و میرحسینی (۱۴۰۱) مقاله‌ای با عنوان: «بررسی استعاره مفهومی «معشوق نور است» در غزل عاشقانه فارسی و نقش مایه‌های ایرانی (با تکیه بر غزلیات سعدی و حسین منزوی)» انجام دادند. ماهیت استعاره جمعی و اشتراکی است و بر این اساس که تاریخ و مسائل تاریخی در گزینش قلمروهای منبع/ مبدأ استعاره‌ها و کارکرد شناختی آن‌ها نقش دارند، مسئله‌ای که نویسندگان بدان پرداختند، دلایل پدید آمدن استعاره مفهومی «معشوق نور است» در غزل عاشقانه فارسی است. نتایج پژوهش نشان داد که در شعر سعدی یکی از عوامل پدید آمدن این کلان-استعاره، پوشیده‌رویی معشوق و لزوم وضوح بخشیدن به چگونگی زیبایی معشوق و چگونگی حضور او بوده است اما در شعر منزوی از آنجایی که معشوق روی پوشیده نیست تا خورشید جایگزینی برای توصیف روی او باشد، کارکردهای شناختی این کلان‌استعاره تغییر قابل ملاحظه‌ای یافته است؛ خورشید به عنوان قلمرو مبدأ، دیگر آن خورشید قدرتمند شعر سعدی با نور خیره‌کننده و درخشانش نیست، خورشید به عنوان استعاره‌ای هستی شناختی در شعر منزوی گاه کارکردهای شناختی مشابه استعاره‌های شیئی مانند فانوس و شمع را دارد. بعلاوه این که حوزه مقصد خورشید از معشوق به عاشق می‌رسد تناظر بین حوزه مبدأ و مقصد، نگاشت‌هایی از قبیل: گرمای خورشید/ گرمای حضور معشوق، روشنایی خورشید یا ماه/ درخشندگی و سپیدی روی معشوق، قدرت رویش و زایش نور خورشید/ قدرت باروری معشوق را قابل درک می‌نماید. نقش مایه‌های خورشید در دوران معاصر و تصویر خورشید خانم بر روی سفالینه‌ها امتداد حضور استعاره «خورشید ایزدبانو است» را نشان می‌دهد که با استعاره مفهومی «معشوق خورشید است» در غزل عاشقانه فارسی تناسب دارد.

- اشرفی و دیگران (۱۳۹۷) پژوهشی با عنوان: «مؤلفه‌های روان‌شناسی شخصیت براساس دیدگاه یونگ در حکایات بوستان سعدی» انجام دادند. نویسندگان به بررسی نظریه اخلاقی فوکو با تکیه بر بوستان و گلستان سعدی پرداختند و اخلاق از دیدگاه هر دو، مورد بررسی و تجزیه و

تحلیل قرار دادند. نتایج به دست آمده نشان داد: الف. تربیت اخلاقی فوکو، تکثرگرایانه و نسبی‌گرا است اما تربیت اخلاقی سعدی مبتنی بر مفروضات متافیزیکی و مطلق‌گرا است. ب. تربیت اخلاقی فوکو، فاقد بنیان‌های ثابت و جهانی (عام) است اما تربیت اخلاقی سعدی مبتنی به بنیان‌های ثابت و مقدم است. پ. تربیت اخلاقی مورد نظر فوکو مخالف عقل‌گرایی و انسان‌گرایی است اما تربیت اخلاقی سعدی عقلانی و شهودی است. ت. تربیت اخلاقی مورد نظر فوکو دموکراتیک و غیر اقتدارگرایانه است اما تربیت اخلاقی سعدی اقتدارگرا و الگو محور است. ث. تربیت اخلاقی فوکو اساساً مبتنی بر گفتمان است اما تربیت اخلاقی سعدی مبتنی بر عمل و عینیت است. ج. غایت تربیت اخلاقی فوکو لذات مادی اما غایت تربیت اخلاقی سعدی قرب الی‌الله و رسیدن به معبود است.

-بزی و همکاران (۱۴۰۰) مقاله‌ای با عنوان: «مقایسه مفهوم عشق در غزلیات عطار، مولوی، سعدی و حافظ» انجام دادند. نویسندگان با رویکرد توصیفی-تحلیلی، به بررسی عشق و مضامین آن در غزلیات این چهار شاعر بزرگ پرداختند. براساس نتایج، از جمله نقطه نظرات مشترک بین این چهار شاعر می‌توان نمونه‌های زیر را بیان نمود. از نظر همه آن‌ها همان‌گونه که معشوق ازلی و ابدی است، عشق نیز آغاز و انجامی ندارد. جهان جلوه معشوق حقیقی است، عشق پدیده‌ای غیرقابل وصف و بی‌شرح و بیان بوده و بر عقل برتری دارد. در زمینه تفاوت دیدگاه‌های این چهار شاعر در مورد عشق نیز این نتیجه حاصل شد که: عطار و مولانا فقط یک معشوق دارند و آن هم خالق یکتاست که تمام غزلیات عاشقانه آنان در مورد اوست. اما در غزل حافظ چهره متفاوتی از معشوق مشاهده می‌شود؛ گاهی الهی است، زمانی جسمانی و گاهی نیز اجتماعی هم هست. معشوق سعدی نیز زیبا است، اما به او اعتنائی ندارد.

-عبدالکریمی و مسگریان (۱۳۹۹) پژوهشی با عنوان: «معنی‌شناسی مفهوم «عشق» در غزلیات سعدی و حافظ در چارچوب معنی‌شناسی شناختی و نقد ادراکی» انجام دادند. سوال اصلی نویسندگان عبارت بود از اینکه تفاوت(های) نگرش سعدی و حافظ به مفهوم «عشق» در غزل‌هایشان چیست؟ و این تفاوت چه تبیینی در چارچوب نقد ادراکی دارد؟ یافته‌های پژوهش نشان داد که سعدی در اشعار خود که مخیل‌تر از اشعار حافظ هستند نگاه مثبت‌تری را به «عشق» ارائه کرده است و در مقابل، حافظ نگاه منفی‌تری به این پدیده دارد. یافته‌های پژوهش در بخش نتیجه‌گیری تبیین شده‌اند.

-ضیایی (۱۳۹۹) مقاله‌ای با عنوان: «انعکاس تفکر اشعری در افکار سعدی» را به انجام رساند. سؤال این پژوهش عبارت بوده از این که مبانی کلامی اشعری در سعدی به چه نحو است؟ روش

تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی بوده و نتیجه کلی به دست آمده نشان داد که سعدی در اشعار و آثار خود متأثر از اندیشه‌های کلامی اشعری است.

اشرفی و همکاران (۱۳۹۷) پژوهشی با عنوان: «خیالِ رویِ تو در هر طریق هم‌مره ماست» بررسی جلوه‌های معشوق در اشعار سعدی و پترارک انجام دادند. هدف اصلی نویسندگان، آشنایی با پترارک و شناخت سبک و سیاق و نگاه این شخصیت به معشوق و جلوه‌های آن در شاخه ادبیات غنایی و پیدا کردن وجوه مشترک و افتراق آن با سعدی که از بزرگان ادبیات زبان پارسی است، بوده است. یافته‌ها نشان داد: صعب‌الوصول بودن معشوق، شایستگی مقام معشوق و نگاه یک‌سان و مشترک آنان به معشوق در بعضی جهات از بارزترین شباهت‌ها و کلیت داشتن و جفاکار بودن معشوق سعدی و فردیت داشتن و مهربان بودن معشوق پترارک از تفاوت‌های اشعار این دو شاعر بزرگ بوده است.

وجوه نوآوری مقاله کنونی را می‌توان شامل موارد ذیل دانست:

نخست؛ بررسی دیالکتیک جبر و اختیار در گفتمان سعدی با محوریت عشق؛

دوم؛ بررسی تأثیر تفکر اشعری در اشعار عاشقانه سعدی؛

سوم؛ مفهوم شناسی بی‌اختیاری انسان در عالم عشق در آثار سعدی.

۱-۴-روش پژوهش

این تحقیق براساس روش توصیفی-تحلیلی نوشته شده است. برای گردآوری داده‌ها و اطلاعات، منابع کتابخانه‌ای مجلات معتبر پژوهشی مورد نظر بوده است.

۱-۵-مبانی نظری تحقیق؛ نظریه کسب اشاعره

جبر و اختیار از مهم‌ترین، قدیمی‌ترین و حساس‌ترین مباحث فلسفه و کلام است. اهمیت و حساسیت این مسئله از بُعد دینی و کلامی به این دلیل است که با مسائل اراده، استطاعت، قدرت، علم خداوند به افعال بندگان، مخصوصاً خلق افعال و قضا و قدر و طلب و اراده، پیوندی تنگاتنگ دارد. در مباحث کلامی، آنجا که از تعلق علم، اراده و قدرت خداوند به افعال بندگان و خلق افعال سخن به میان می‌آید، این مسئله مطرح می‌شود که آیا در افعال بندگان، علم، اراده و قدرت خداوند مؤثر است و قدرت انسان در آن تأثیری ندارد و در واقع خداوند خالق و فاعل افعال انسان‌هاست یا خیر؟ کسانی که علم، اراده و قدرت خداوند را در افعال بندگان مؤثر، و خلق (پدید آوردن) را از اوصاف انحصاری او می‌دانند و نسبت خلق را به انسان به هیچ وجهی روا نمی‌دارند، به جبر قائل

می‌شوند. در مقابل اینان، کسانی که در انسان به اراده و قدرت مؤثر در ایجاد و انجام فعل عقیده دارند و او را خالق و فاعل افعالش می‌شناسند، به اختیار قائل‌اند (معروف حسینی، ۱۳۹۵: ۲۳۳-۲۳۵).

اکثریت متکلمان اشعری بر این عقیده‌اند که افعال انسان فقط به قدرت خداوند تحقق می‌یابد و قدرت و اختیار انسان در تحقق افعال او هیچ‌گونه تأثیری ندارد. مؤلف موافق در این راستا معتقد است: «افعال اختیاری انسان فقط به قدرت خداوند واقع می‌شوند. مهم‌ترین انگیزه آنان بر طرح این نظریه دفاع از اصل توحید در خالقیت بوده است» (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۸: ۱۴۶).

در این‌جا این ایراد مطرح می‌گردد که هرگاه افعال اختیاری انسان تنها معلول قدرت خداوند است و قدرت و اراده انسان در تحقق آن تأثیری ندارد، او فاعل مجبور خواهد بود، و حال آن‌که اشاعره نظریه جبر را مردود دانسته، انسان را فاعل مختار می‌دانند (شیخ الاسلامی، ۱۳۹۵: ۹۳-۹۶).

اشاعره برای رهایی از این تنگنا و توجیه اختیار انسان و این‌که قدرت و اراده او به‌گونه‌ای با افعال اختیاری وی ارتباط دارد، نظریه «کسب» را مطرح نموده‌اند. چنان‌که تفتازانی گفته است: «فاعل مختار بودن انسان معنایی جز این ندارد که او با قصد و اراده، افعال خود را ایجاد می‌کند، و از طرفی، خداوند فاعل مستقل همه چیز و از جمله افعال انسان است، و روشن است که دو قدرت مستقل به یک فعل تعلق نمی‌گیرد. برای رهایی از این بن بست چاره‌ای جز این نیست که بگوییم خداوند خالق فعل انسان، و انسان کاسب آن است» (تفتازانی، ۱۳۹۵: ۱۵۱-۱۵۶).

۱-۵-۱- تفسیر کسب

متکلمان اشعری در تفسیر «کسب» نظریات مختلفی ابراز نموده‌اند، ولی مشهورترین آن‌ها این است که «مقارنت ایجاد فعل از جانب خداوند با قدرت و اختیار انسان که آن نیز مخلوق خداوند است» «کسب» نامیده می‌شود و مقارنت یاد شده از قبیل مقارنت تأثیری نیست، یعنی قدرت و اختیار انسان در تحقق فعل او دخالت ندارد، بلکه از قبیل مقارنت ظرف و مطروف، و حال و محل است. چنان‌که میر سید شریف گرگانی و فاضل قوشچی گفته‌اند: «مراد از این‌که انسان فعل خود را کسب می‌کند این است که قدرت و اراده او به وقوع فعل تقارن دارد، بدون این‌که قدرت او در وجود فعل تأثیری داشته باشد، جز این‌که انسان محل وقوع فعل است» (جلالی، ۱۴۰۰: ۷۷-۷۹).

۱-۵-۲ نقد نظریه کسب

نظریه کسب نه تنها از سوی مخالفان اشاعره (متکلمان عدلیه) مورد نقد قرار گرفته و ابطال گردیده است، بلکه برخی از محققان اشاعره نیز آن را کافی در حل مشکل جبر ندانسته‌اند، چنان‌که احمد امین مصری آن را تعبیر جدیدی از نظریه جبر دانسته و گفته است: «و هو کما تری لا یقدم فی الموضوع و لایؤخر، فهو شکل جدید فی التعبير عن الجبر؛ این نظریه موضوع را تغییر نمی‌دهد، بلکه تعبیر جدیدی از جبر است» (امین، ۱۳۸۹: ۵۷). شیخ شلتوت نیز در نقد نظریه کسب گفته است: «تفسیر کسب به تقارن عادی میان فعل و قدرت انسان (بدون آن که قدرت او در تحقق فعل تأثیری داشته باشد)، علاوه بر این‌که با اصطلاح لغوی و قرآنی آن هماهنگ نیست، از عهده توجیه مسأله تکلیف و اصل عدل الهی و مسئولیت انسان بر نمی‌آید، زیرا مقارنت مزبور، نتیجه ایجاد فعل توسط خداوند در ظرف قدرت انسان است، نه مقدر و مخلوق انسان، تا این که مصحح نسبت فعل به انسان باشد، و فعل همان‌گونه که با قدرت انسان مقارنت دارد، با سمع و بصر و علم او نیز مقارن است، در این صورت قدرت چه امتیازی دارد که مقارنت فعل با آن موجب نسبت دادن فعل به انسان شناخته شود؟!» (سبحانی تبریزی، ۱۳۹۱، ج ۲: ۱۵۳).

۲-بحث و بررسی

۲-۱-دوگانگی‌های سعدی

در نگاه اول به کلیات سعدی، نوعی دوگانگی در ارتباط با موضوع جبر به چشم می‌خورد. سعدی از یک‌سو تأثیر سرنوشت را چنان مهم و تعیین‌کننده می‌داند که معتقد است «صیاد بی‌روزی ماهی در دجله نگیرد»، اما درعین حال می‌گوید «در طلب کاهلی نباید کرد». از یک‌سو تربیت را در جایی که طبیعت و سرشت خراب است بی‌اثر می‌داند اما یکی از باب‌های گلستان را به «تأثیر تربیت» اختصاص داده است. اشاعره معتقدند: «هیچ چیز ذاتاً شر نیست، بلکه چیزهایی شر است که شرع آن‌ها را شر خوانده باشد، زیرا در این صورت خدا آن چیزها را بدین صفت متصف ساخته است. خیر و شر هر دو از او پدید آمده‌اند، زیرا شر اگر بدون اراده او صادر گردد یا از سهو و غفلت است یا از عجز و قصور، و این‌ها لایق ذات باری نیست» (الفاخوری و الجبر، ۱۳۸۶: ۱۴۹). و ابوالحسن اشعری می‌گوید: «کارهای بندگان مستقیماً مخلوق اراده خداست» (صفایی، ۱۳۹۸: ۲۰۶). اگر سعدی به این حکم اشاعره اعتقاد قلبی داشت هیچ‌گاه کتابی مانند گلستان تألیف نمی‌کرد که اصل و اساس آن بر نصیحت و تربیت استوار شده باشد، زیرا نصیحت برای انسانی که افعالش «مستقیماً مخلوق اراده خدا باشد» بی‌معنی است (طهماسبی، ۱۳۹۰: ۱۵۹).

به نظر می‌رسد دوگانگی مزبور به شخصیت و روحیات سعدی برمی‌گردد. سعدی عاشق زندگی و عاشق انسان است و چارچوب‌های بسته و دشوار کلام اشعری نمی‌تواند او از نظاره کردن زندگی باز دارد. در واقع همین نظاره‌گری سعدی و عشق او به زندگی است که او را بر آن می‌دارد که تجربیات و دیده‌های خود را به نگارش درآورد. سعدی بیش از آنکه باورمند به مذهب شافعی و کلام اشعری باشد، معتقد به دین انسانیت است و قوانین حاکم بر هستی را به عینه تجربه و منتقل کرده است (مدرس زاده و سادات صفوی، ۱۳۹۰: ۱۳۵-۱۳۷). چهره‌ای که سعدی از خود به نمایش می‌گذارد به هیچ‌وجه به یک متکلم شبیه نیست و کاملاً آگاهانه از طرح مسائل کلامی می‌گریزد. ضمن اینکه باید گفت سعدی در زمانه‌ای می‌زیسته که افراد را به اتهام الحاد دستگیر و بازخواست می‌کردند و تکفیر و لعن عقاید مذاهب مختلف رواج بسیار داشت؛ با این حال، سعدی با شجاعت تمام دیدگاهش را در باب نصیب و روزی و جدّ و جهد انسان بیان کرده و انسان را موجودی مطلقاً مجبور نمی‌پندارد (فسائی و دری، ۱۴۰۰: ۶۳-۶۵). در واقع نمود تفکر اشعری سعدی به‌ویژه در *گلستان* مانند دیگر نویسندگان و شاعران اشاعره نیست و فقط قصد دارد داروی تلخ نصیحت را به شهد ظرافت برآمیزد تا طبع مخاطب ملول نشود. به بیانی دیگر، می‌توان مدعی این مسئله مهم شد که اگر سعدی در رابطه با موضوع جبر و اختیار واقعاً به جبرگرایی اشاعره اعتقاد داشته باشد چگونه است که در *دیباچه گلستان* هم‌نشینی با گل، در *گلی ناچیز*، آن‌چنان مؤثر واقع می‌شود که بوی مشک و عیبه می‌گیرد:

ر رسید از دست محبوبی به دستم	گلی خوش‌بوی در حمام روزی
که از بوی دل‌آویز تو مستم	بدو گو فتم که مشکی یا عبیری
ولیکن مدتی با گل نشستم	بگفتا من گلی ناچیز بودم
وگر نه من همان خاکم که هستم	کمال هم‌نشین در من اثر کرد

(سعدی، ۱۴۰۰: ۵۱)

۲-۱-۱- شباهت جبر اشعری به تقدیرگرایی ایرانی

درست است که «اکثریت مردم ایران از زمان صفویه به بعد شیعه شدند» (مطهری، ۱۳۸۴: ۱۲۰)، اما حتی بعد از صفویه و تا به امروز، نوعی جبرگرایی و اعتقاد به تقدیر در میان ایرانیان باقی مانده است. برخی محققان این جبرگرایی را ناشی از تفکر اشعری و حتی مربوط به تأثیر دین زرتشتی می‌دانند نه بازمانده تفکر اشعری (ظهیری ناو و شریفی، ۱۳۹۲: ۹۱). ایرانیان حتی امروز نیز معتقدند «خدا جای حق نشسته»، و هر اتفاق ناگواری را خواست خداوند یا انتقام او از بنده

نافرمان می‌شمزند. مولانا نیز می‌گوید «هر چه آن خسرو کند شیرین کند» (مولانا، ۱۴۰۰: غزل ۸۲۰). همان‌طور که گفته شد، یکی از مهم‌ترین عوامل استیلائی تفکر اشعری بر ایران، خواجه نظام‌الملک بود که توانست معتزله را از میدان به در کند و تفکر اشعری را به تفکر تقدیرگرای ایرانی پیوند بزند (ظهیری و شریفی، ۱۳۹۲: ۹۱). اما سعدی که پرورده همین مکتب است، هیچ‌گاه مانند امثال نظام‌الملک مذاهب دیگر را رد نکرده یا سعی نکرده وارد مباحث تخصصی کلام و تأیید و رد ادیان و فرق دیگر شود. درواقع، جبرگرایی سعدی از نوع تقدیرگرایی شرقی و ایرانی است نه از نوع کلام اشعری.

نمونه بارز هم‌راستایی سعدی با تفکر ایرانی، دیدگاه او نسبت به نژاد و طبقه اجتماعی است. کلیله و دمنه که متنی است که پیش از اسلام تألیف شده، صراحتاً می‌گوید: «نادان‌ترین مردم کسی است که خویشان را در کاری اندازد که ملایم پیشه و موافق نسب او نباشد» (نصرالله منشی، ۱۳۹۹: ۳۲۶). اصلاً علت بلاهایی که دمنه به آن‌ها گرفتار آمد آن بود که به بالاتر از جایگاه طبقاتی خودش چشم طمع دوخته بود. آرتور کریستن‌سن می‌گوید: در زمان ساسانیان کسی نمی‌توانست به حرفه‌ای مشغول شود مگر آنکه پدرش نیز به آن حرفه مشغول بوده باشد (کریستن‌سن، ۱۴۰۰: ۲۳۰). همین اندیشه در کلیات سعدی نیز دیده می‌شود. یک نمونه‌اش باب هفتم، حکایت پادشاهی است که پسر را به ادیبی می‌سپارد و از او می‌خواهد او را مثل فرزندان خودش تربیت کند. سالی می‌گذرد و پسران ادیب به منتهای فضل و بلاغت می‌رسند اما ملک‌زاده به جایی نمی‌رسد. ادیب در پاسخ به عتاب شاه می‌گوید: «تربیت یکسان است و طباع مختلف» (سعدی، ۱۳۹۷: ۱۵۹). سعدی بارها به لزوم موافقت طبع با تربیت اشاره کرده و آن را لازمه تأثیر تربیت دانسته است:

چو کنعان را طبیعت بی‌هنر بود پیمبرزادگی قدرش نیفزود

(همان: ۱۶۸)

یا این بیت معروف:

عاقبت گرگ‌زاده گرگ شود گرچه با آدمی بزرگ شود

(همان: ۴۲)

بنابراین از مجموع حکایات و آموزه‌های سعدی می‌توان به این نتیجه رسید که تفکر او ترکیبی از جبر و اختیار است؛ یعنی هرچند به کلام اشعری اعتقاد دارد و تأثیر سرنوشت را انکار نمی‌کند، اما از تأکید وی بر تعلیم و تربیت و لزوم جدّ و جهد در کسب روزی می‌توان گفت سعدی هیچ‌گاه مطلقاً جبراندیش نبوده است. همچنین موضوع کسب رزق و روزی است. اندیشه اصلی

سعدی ترکیبی از این دو است؛ یعنی هم معتقد است انسان نباید جهد و تلاش را کنار بگذارد و هم به تقدیر و توکل باور دارد:

«دولت نه به کوشیدن است، چاره کم جوشیدن است» (سعدی، ۱۴۰۰: ۱۱۹-۱۲۰).

سعدی بارها در حکایت‌های گلستان در رویارویی با موضوع رزق و اجل از تقدیر و قضا و قدر و مشیت الهی سخن می‌گوید، چنان‌که در جایی می‌گوید: «دو چیز محال عقل است خوردن بیش از رزق مقسوم و مردن پیش از وقت» (همان: ۱۸۲). نیز: «ای طالب روزی بنشین که بخوری و ای مطلوب اجل مرو که جان نبری» (همان). یا به صراحت می‌گوید: «صیاد بی روزی، ماهی در دجله نگیرد و ماهی بی اجل در خشک نمیرد» (همان). سعدی بین دو موضوع جهد و توکل به اعتدال اعتقاد دارد و می‌گوید: «شدت نیکان روی در فرج دارد و دولت بدان سر در نشیب» (همان: ۱۸۳).

جبر و قضا و قدر بیشتر در قصاید او دیده می‌شود:

پیدا بود که بنده به کوشش کجا رسد بالای هر سری قلمی رفته از قضا
کس را به خیر و طاعت خود اعتماد نیست آن بی‌بصر بود که کند تکیه بر عصا
تا روز اولت چه نبشته‌ست بر جبین زیرا که در ازال سعاداند و اشقیا

(همان، قصیده ۱)

سعدی برخلاف نص صریح متکلمان اشاعره که فعل بنده را مستقیماً صادر شده از خدا می‌دانند، به تأثیر تربیت اعتقاد دارد؛ ضمن اینکه اگر در موضعی تربیت را بی‌اثر می‌داند درواقع دارد دیدگاه‌های کهن ایرانی در باب طبقات و جایگاه‌های اجتماعی را تکرار می‌کند، نه جبر مطلق را.

۲-۱-۲- جبر در عشق

در مورد تقابل عشق و عقل، و اجباری که در اشعار عاشقانه سعدی دیده می‌شود باید گفت این تقابل از مضامین کهن و همیشگی شعر عاشقانه فارسی است و سعدی در این راه پیشگام نیست، بلکه از این مضمون کهن (تقابل عشق و عقل) و بی‌اختیاری و جبر در عشق برای پروردن موضوع شعر استفاده کرده است. درواقع، هیچ مضمونی به اندازه حکمرانی عشق نمی‌توانست تا این حد در شعر عاشقانه مؤثر بیفتد و سعدی با زیرکی همین مضمون را، به‌عنوان یکی از مضامین اصلی اشعار عاشقانه‌اش، به سر حد کمال رسانده است (قاسم‌زاده، ۱۳۹۷: ۶۱). بنابراین در پاره‌ای موارد تکرار مضمون جبر در اشعار عاشقانه سعدی ارتباطی به مذهب و تفکر سعدی ندارد و

صرفاً برخاسته از آگاهی او از ظرفیت‌های هنری و شعری این مضمون است. در اینجا به دو دسته‌بندی رسیده‌ایم که دسته نخست بازنمایی سنت ادبی با سیطره تفکر اشاعره است و دوم آفرینش مضامین تازه؛ جدال سنت و هنر (رحیمی و یاری، ۱۳۹۳: ۱۰۹). حال باید دید جبری که در اشعار عاشقانه سعدی احساس می‌شود از چه نوع است و سعدی از چه ترفندهایی برای فرار از جبرگرایی استفاده کرده است.

۲-۲- شگردهای سعدی برای انکار جبر

سعدی برای اینکه از پابندی صرف جبر کلامی و شعری در آفرینش ادبی رهایی یابد به شگردهایی متوسل می‌شود که هر کدام نشان‌دهنده توجه به انتخاب و ایجاد فضای توأم با اختیار است؛ از آن جمله می‌توان به دیالکتیک و گفتگومندی، و قرار دادن سنت ادبی در بافت اجتماعی به جای بافت عرفانی و فلسفی اشاره کرد (دانش‌پژوه، ۱۳۹۰: ۳۵). همچنین در کاربست هر کدام از این شگردها دیدگاه و اصول فلسفی و کلامی و آموزه‌های مدرسی سعدی دریافت می‌شود.

۲-۲-۱- دیالکتیک عاشق و معشوق

گفتگومندی از مهم‌ترین نمودهای فلسفی عشق است. اساس فلسفه بر گفتگوست و سعدی از این ویژگی فلسفی برای شنیدن اغلب صداها کمتر شنیده شده استفاده کرده است. گفتگو در آثار حکمی و تعلیمی سعدی غالباً از نوع دیالکتیک، یعنی برای تأثیر گذاشتن بر مخاطب، و معمولاً برای رسیدن به نوعی نتیجه اخلاقی یا فائق آمدن بر مدعی شکل می‌گیرد، که نمونه بارز و تمام‌عیار آن جدال سعدی با مدعی است. سعدی حتی از گفتگو برای بیان عقیده خود نسبت به جبر و اختیار نیز بهره برده و از راه تقابل دو شخصیت، در مورد هر کدام از دو طیف جبرگرایی و اعتقاد به اختیار، اظهار نظر کرده است (کیانی‌پور، ۱۳۸۸: ۷۶-۷۸).

برای مثال حکایت چهارم باب اول گلستان درباره طایفه‌ای از دزدان است که اسیر می‌شوند و پادشاه امر به کشتن تمام آن‌ها می‌کند، اما وزیر از پادشاه می‌خواهد از خون یکی از دزدان که جوان کم سن و سالی است بگذرد و اجازه دهد وزیر تربیت او را بر عهده بگیرد. گفتگوی در گرفته میان شاه و وزیر نمایانگر دو اعتقاد مخالف به جبر و اختیار است. شاه نماد جبرگرایی است که تربیت را بی‌اثر می‌داند و معتقد است هر کس مطابق با ذات و سرشتش رفتار می‌کند، و وزیر نماینده معتقدان به اختیار و تأثیر تربیت. فارغ از نتیجه داستان که به نفع جبر خاتمه می‌یابد و دزد جوان به «بنیاد بد» بازمی‌گردد و وزیر و پسرانش را به قتل می‌رساند، همین گفتگو و منطق مکالمه

نشان‌دهنده آن است که سعدی مطلقاً به جبر اعتقاد ندارد و معتقد است تربیت گاه تأثیرگذار است و گاه نیست:

شمشیر نیک از آهن بد چون کند کسی	ناکس به تربیت نشود ای حکیم کس
باران که در لطافت طبعش خلاف نیست	در باغ لاله روید و در شوره بوم خس
زمین شوره سنبل بر نیارد	در او تخم و عمل ضایع مگردان
نکویی با بدان کردن چنان است	که بد کردن به جای نیک مردان

(سعدی، ۱۴۰۰: ۱۳۶)

اما گفتگوهایی که در اشعار عاشقانه سعدی می‌بینیم عرصه تفاهم و بسط ماجرای عشقی است. در ادبیات عاشقانه از نوع غذری، مانند لیلی و مجنون، این گفتگو معمولاً تک‌گویی درونی است و این‌گونه نیست که عاشق یا معشوق یکدیگر را خطاب قرار دهند. در اشعار سعدی همه انواع گفتگو نمود دارد: مناظره، تک‌گویی، حدیث نفس و هر چه عشق جبری‌تر باشد تأثیر سخن و نصیحت بر عاشق کمتر است و هر چه قرار باشد گفتگو سبب شکوفایی و ازدیاد عشق شود این گفتگو سبب تفاهم است. بنابراین نفس گفتگو و انتخاب این شگرد سبب می‌شود از عشق جبری دور شویم. در این گفتگوهای عاشقانه، شاعر همواره معشوق را با ضمیر دوم شخص خطاب می‌کند و در اکثر مواقع نیز از جایگاه زیردستی که اسیر و عبید سلطان است سخن می‌گوید:

تو جفا کنی و صولت دگران دعای دولت نه عجب چنین لطافت که تو پادشاه داری

(سعدی، ۱۳۹۷: ۱۶)

ز نار بود هر چه همه عمر داشتم الا کمر که پیش تو بستم به چاکری

(همان: ۱۴)

در پای رقیبش چه کنم گر نهم سر محتاج ملک بوسه دهد دست غلامان

(همان: ۱۳)

گر قبولم می‌کند مملوک خود می‌پرورد ور براند پنجه نتوان کرد با بازوی دوست

(همان: ۱۲)

به این ترتیب، سعدی با برقراری این گفتگو میان عاشق و معشوق که گویی از دو جایگاه متفاوت اجتماعی برآمده‌اند، اجبار در عشق را به قدرت معشوق نسبت می‌دهد نه قضا و قدر و این کار را نیز از طریق مکالمه و خطاب قرار دادن معشوق انجام می‌دهد.

۲-۲-۲- جایگزینی بافت عرفانی و کلامی با سنت ادبی در بافت اجتماعی

از مهم‌ترین رویکردهای سنت ادبی در جبرگرایی تقابل عقل و عشق، توجه به بدایت و نهایت عشق (اسطوره ازل- ابدی بودن آن)، و نگاه نوعی یا تیپیک به شخصیت عاشق و معشوق است. سعدی با هر سه این مضامین به‌گونه دیگری در اشعارش برخورد می‌کند که بار کلی‌گویی متن کم شده و به سوی بافت اجتماعی پیش برود؛ یعنی شخصیت را در مواجهه با عملی انجام‌شده درون موقعیتی خاص قرار می‌دهد تا دست به انتخاب بزند. حتی آنجا که مقوله عشق ازل-ابدی مطرح است باز اشعاری می‌بینیم که در بافت قرن هفتم یا دست کم در بافت زندگی ایرانی قابل تعمیم است (گریوانی، ۱۳۹۰: ۴۴-۴۵).

در جامعه فئودالی زمان سعدی بدیهی‌ترین مسئله برخورد تیپیک یا نوعی با اشخاص و تجربه‌های زیسته هر شخص است. اگرچه شعر سعدی خود گویای همین رویه در سنت ادبی است، اما با دستاویز تجربه‌گرایی و اشاره به زندگی اجتماعی و بعضاً سیاسی، مواجهه با امر کلی را به امری قابل لمس و تجربی و حتی با دقت و جزئیات فراوان تبدیل می‌کند؛ از این رو، در برخی غزل‌های عاشقانه سعدی، بخشی از سنت‌ها و تجربه‌ها در تقابل با یکدیگر نیستند، بلکه در تقابل با امر محسوس و عینی قرار می‌گیرند. جهان انتزاعی کلامی و عرفانی در کلیات سعدی به مانند خاستگاه فلسفی یونانی‌اش تبدیل به جهان ملموس می‌شود. البته نگارندگان به هیچ‌وجه نگاه مقابل آن یعنی سنت ادبی را رد نمی‌کنند، بلکه در کنار آن می‌توان با تکیه بر بافت اجتماعی، جلوه‌گاه دیگر و خلاقانه‌تری از اندیشه‌های سعدی را دید که به موازات آن سنت به حیات ادبی خود ادامه می‌دهد. از مهم‌ترین مواردی که سعدی کوشیده است این سنت‌ها را به گونه‌ای دیگر نشان دهد به موارد زیر می‌توان اشاره کرد:

۲-۲-۳- تقابل عقل و عشق

اما در مورد غزل‌ها و اشعار عاشقانه سعدی موضوع متفاوت است:

عقل را گر هزار حجت هست عشق دعوی می‌کند به بطلانش

(سعدی، ۱۳۹۷: ۱۸۰)

تقابل عقل و عشق از موضوعات کهن ادب فارسی است که با ظهور عرفان وارد شعر شد. سعدی در رساله چهارم از مجموعه رسائلش که به رساله عقل و عشق شهرت یافته در پاسخ به سؤال مولانا سعدالدین در مورد برتری عقل یا عشق که چنین طرح کرده است:

بنده را از تو سؤالی است به توجیه و سؤال نکند مردم پاکیزه سیر جز ز کریم

مرد راه به حق عقل نماید یا عشق
گرچه این هر دو به یک شخص نیابند فرود
عقل را فوق‌تر از عشق توان گفت بگو
چون تو را روز و شب این هر دو حریفند
و ندیم

پایه و منصب هر یک به کرم بازنمای
تا ز الفاظ خوش‌ت تازه شود جان مقیم
(همان: ۶۵)

سعدی می‌گوید عقل در ابتدای راه محاسنی دارد و کمک می‌کند انسان راه را از چاه تشخیص دهد، اما مثل بیشتر شاعران ادب فارسی، عقل را در برابر عشق به چیزی نمی‌گیرد:
پایمردم عقل بود آنگه که عشقم دست داد
پشت دستی بر دهان عقل سودایی زدم
(همان: ۹۰۱)

گفتیم که عقل از همه کاری به درآید
بیچاره فروماند چو عشقمش به سر افتاد
(همان: ۸۴)

هر کجا سلطان عشق آمد نماند
قوت بازوی تقوی را محل
(همان: ۱۲۳)

حکایت قاضی همدان یکی از مواردی است که شاعر با توسل به بافت اجتماعی سعی در ملموس کردن تجربه عشق داشته باشد. در باب سوم بوستان، در عشق و شور و مستی، نیز مواردی از این دست می‌توان یافت:

چو بر عقل دانا شود عشق چیر
همان پنجه آهنین است و شیر
تو در پنجه شیر مرداوژنی
چه سودت کند پنجه آهنی؟
چو عشق آمد از عقل دیگر مگوی
که در دست چوگان اسیرست گوی
بسا عقل زورآور چیردست
که سودای عشقمش کند زیردست
چو سودا خرد را بمالید گوش
نیارد دگر سر بر آورد هوش
(همان: ۱۱۰)

همچنین در ابیات ذیل می‌توان جهان‌بینی و دیدگاه سعدی را در باب عقل و استدلالی که فلاسفه از آن دم می‌زنند و عشق و فنا و نیستی در برابر معبود که عارفان بدان معتقدند، به وضوح و روشنی دید:

ره عقل جز پیچ بر پیچ نیست
بر عارفان جز خدا هیچ نیست
(همان: ۱۱۳)

منظور سعدی آن نیست که انسان به واسطهٔ سرنوشت اسیر عشق می‌شود، بلکه دارد از برتری قدرت عشق نسبت به عقل می‌گوید و اینکه انسان عاشق زمام اختیارش را کاملاً به عشق می‌سپارد. ضمن اینکه باید تأثیر سبک عراقی در غزلیات سعدی را نیز در نظر بگیریم. اگر غزل در واقع بازماندهٔ تشبیب قصاید باشد می‌توان نتیجه گرفت که، خاکساری عاشق در مقابل معشوق و جایگاه برتر معشوق در شعر عاشقانهٔ فارسی، علی‌الخصوص شعر سعدی، بیانگر جایگاه ممدوح در تشبیب قصاید است (آذر، ۱۳۹۶: ۸۰-۸۱). به گفتهٔ پورنامداریان: «عرض نیاز و خاکساری و اظهار تواضع و مذلت عاشق در شعر عاشقانه ... شبیه به عرض نیاز و تواضع و خاکساری شاعر در برابر ممدوح در شعر مدحی و ستایش‌آمیز است» (پورنامداریان، ۱۳۸۸: ۵۷). بنابراین عدم اختیار شاعر در شعر عاشقانهٔ سعدی ارتباطی به دیدگاه‌های فکری و کلامی او ندارد و از سنت شعری دیرین ادب فارسی نشأت گرفته است. سعدی این مضمون قدیمی را گرفته و به بهترین شکل پرورده و در اشعار عاشقانهٔ خود به نمایش گذاشته است.

شهر آن توست و شاهی فرمای آنچه خواهی گر بی‌عمل ببخشی و بی‌گنه برانی

(سعدی، ۱۳۹۷: ۳۴۴)

در همین جا شاعر با استدلال و اشاره به موقعیت اجتماعی شاه، سعی در توجیه رفتار معشوق دارد. یعنی مضمون برتری جایگاه معشوق باز تکرار شده و اجباری که عاشق بدان گرفتار آمده، ناشی از قدرت معشوق است نه ناشی از جبر.

۳- نتیجه

سعدی در موضوعاتی که به‌نحوی به جبر و اختیار مربوط است، مثل رزق و روزی یا تربیت‌پذیری، بیش از آنکه به جبر شعری پایبند باشد بیشتر به تقدیرگرایی ایرانی گرایش داشته است. او به‌عنوان اندیشمندی روشنفکر، همواره جانب اعتدال را نگه می‌دارد و بیشتر به جنبه‌های انسانی زندگی انسان توجه دارد تا به متون کلامی‌ای که در نظامیه خوانده است. طرز تفکر سعدی محصول مشاهدات و تجارب خود اوست. او به هر انسان و هر واقعه‌ای که می‌رسد در آن نکته‌ای اخلاقی و انسانی می‌بیند؛ او اشتباه کردن را لازمهٔ طبیعت انسان می‌بیند و با این حال دست از نصیحت برنمی‌دارد و اتفاقاً همین نصیحت‌گری سعدی شاهد دیگری است بر اینکه او هیچ‌گاه به جبر مطلق اعتقاد نداشته است، زیرا اگر انسان در اعمالش مجبور باشد پس نصیحت هیچ فایده و تأثیری در سرنوشت آدمی نخواهد داشت. اما در مورد اشعار عاشقانهٔ سعدی و اجباری که ظاهراً در این نوع اشعار احساس می‌شود باید گفت اولاً تقابل عقل و عشق و برتری عشق و

بیچارگی عقل در مواجهه با عشق، از موضوعات کهن و پربسامد ادب فارسی است که به واسطه عرفان وارد شعر شده، و دیگر اینکه این اجبار از نوع جبر فلسفی نیست، بلکه صرفاً محملی است برای خلق هنر.

یافته‌ها نشان می‌دهد سعدی با استفاده از برقراری گفتگو میان عاشق و معشوق و بخشیدن جایگاهی مسلط به معشوق، سعی در ارائه محتوایی داشته که بتواند رهیافت دیگری برای خواننده فراهم کند. تنوع و تعدد راه‌حل‌های دستیابی به یک مسئله خود نشان‌دهنده پذیرش اختیار است. گفتگومندی خصیصه زبان فلسفی است. با توجه به انواع گفتگو، حدیث نفس، مناظره، تک‌گویی و گفتگوهای دوطرفه می‌توان به این نتیجه رسید که قصد سعدی از گفتگوهای مانند زن و شوهر، عاشق و معشوق، تثبیت سنت ادبی صرف نیست، بلکه محلی برای رد و بدل کردن آراء و عقاید دو طرف یا به تجربه واداشتن سنت ادبی است. و در نهایت جایگزین کردن سنت ادبی در بافت اجتماعی به جای بافت کلامی و عرفانی است. در سنت عاشقانه، برخی محتواها مانند عشق ازلی- ابدی و تقابل عقل و عشق از درونمایه‌های پر تکرار است و همان‌طور که از سنت انتظار داریم باعث ایجاد ادبیات ژانری و نوعی می‌شود. نوع ادبی عاشقانه یا غنایی بر محمل این نوع طرز بیان و فکر نهاده می‌شود. اما سعدی با تکیه بر بافت اجتماعی و گسترش تجربه‌پذیری امر عاشقانه و ملموس کردن آن، چه در حکایت‌های بوستان و گلستان و چه در کلیات، سبب شده بازنمایی سنت معهود همراه با بازآفرینی صورت پذیرد، طوری که جهان عشق در کلیات مانند سنت ادبی، جهانی انتزاعی و ذهنی نیست، بلکه جهانی ملموس و تجربی است. امر ملموس که به تکرار و تجربه درمی‌آید و کنش و واکنش‌های مختلف و گاه متضاد و ناپدار از آن دیده می‌شود مهم‌ترین دلیل بر دوری از مضامین صرفاً جبری است که امر ملموس، ثابت و پایدار است. به‌طورکلی باید گفت سعدی از شگردهای کلامی بیش از محتوای کلامی در تبیین اختیار در عشق بهره جسته است.

منابع

کتاب‌ها

- ۱- آذر، اسماعیل، (۱۳۹۶)، *سعدی‌شناسی: نقد و تحلیل بوستان و گلستان*، تهران: میترا.
- ۲- الفاخوری، حنا و الجبر، خلیل، (۱۳۸۶)، *تاریخ فلسفه در جهان اسلامی*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: علمی و فرهنگی.

- ۳- امین، احمد، (۱۳۸۹)، *پرتو اسلام*، تهران: دانشگاه تهران.
- ۴- پورنامداریان، تقی، (۱۳۸۸)، *در سایه آفتاب: شعر فارسی و ساخت‌شکنی در شعر مولوی*، تهران: سخن.
- ۵- تفتازانی، حسن‌بن‌یوسف، (۱۳۹۵)، *شرح العقائد النسفیة*، قم: امام ربّانی.
- ۶- جرجانی، سید شریف، (۱۳۹۵)، *شرح المواقف القاضی عضدالدین ایجی*، ترجمه محمدعلی خالدیان، تهران: دانشگاه آزاد گرگان.
- ۷- جعفری تبریزی، محمدتقی، (۱۴۰۰)، *جبر و اختیار و وجدان*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ۸- جلالی، لطف الله، (۱۴۰۰)، *اشاعره و ماتریدیه در جهان معاصر*، تهران: دانشگاه ادیان و مذتهب.
- ۹- حیدری، علی، (۱۳۹۹)، *سعدی*، تهران: اروانه.
- ۱۰- دانش‌پژوه، منوچهر، (۱۳۹۰)، *استاد سخن سعدی*، تهران: همشهری.
- ۱۱- رحیمی، الله قلی و یاری، بهمن، (۱۳۹۳)، *اخلاق سعدی*، تهران: چویل.
- ۱۲- سبحانی تبریزی، جعفر، (۱۳۹۱)، *بحوث فی الملل و النحل*، ج ۲، تهران: موسسه امام صادق(ع).
- ۱۳- سعدی، مصلح‌الدین، (۱۴۰۰)، *گلستان*، به اهتمام محمدعلی فروغی، تهران: ققنوس.
- ۱۴- _____، (۱۳۹۷)، *کلیات*، به اهتمام محمدعلی فروغی و عبدالعظیم قریب، چاپ دوم، تهران: ارتباط‌نوین.
- ۱۵- سلیمانی، علی اصغر، (۱۴۰۰)، *سعدی شاهکار آفرینش*، تهران: والتین.
- ۱۶- شیخ الاسلامی، اسعد، (۱۳۹۵)، *سیری اجمالی در اندیشه های کلامی معتزله و اشاعره*، تهران: سمت.
- ۱۷- صفایی، احمد، (۱۳۹۸)، *علم کلام*، چاپ ششم، تهران: دانشگاه تهران.
- ۱۸- غنیمه، عبدالرحیم، (۱۳۹۵)، *تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی*، ترجمه نورالله کسایی، تهران: یزدان.
- ۱۹- فقیری، امین و عجمی، حمید، (۱۳۹۹)، *سعدی*، تهران: برهان.
- ۲۰- قاسم‌زاده، محمد، (۱۳۹۷)، *عاشقانه‌های سعدی*، تهران: هیرمند.
- ۲۱- کاتوزیان، همایون، (۱۳۹۶)، *سعدی شاعر زندگی، عشق و شفقت*، تهران: نامک.

۲۲- کریستن سن، آرتور، (۱۴۰۰)، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، چاپ ششم، تهران: صدای معاصر.

۲۳- کیانی پور، علی اصغر، (۱۳۸۸)، تعلیم و تربیت از دیدگاه سعدی، تهران: معتبر.

۲۴- گریوانی، فاطمه، (۱۳۹۰)، جایگاه انسان در آثار سعدی، تهران: طراوت.

۲۵- موحد، ضیاء، (۱۳۹۹). سعدی: ویراست جدید با پیوستی در باب مطایبات، تهران: نیلوفر.

۲۶- مطهری، مرتضی، (۱۳۸۴)، خدمات متقابل ایران و اسلام، چاپ سی و دوم، تهران: صدرا.

۲۷- معروف حسینی، هاشم، (۱۳۹۵)، شیعه در برابر معتزله و اشاعره، مشهد: آستان قدس رضوی.

۲۸- مولانا، جلال الدین محمد، (۱۴۰۰)، کلیات شمس تبریزی، چاپ دوم، تهران: پیام عدالت.

۲۹- نصرالله منشی، ابوالمعالی، (۱۳۹۹)، کلیلہ و دمنه، تهران: جمهوری.

مقالات

۱- اشرفی، اشرف السادات؛ اسعد، محمدرضا؛ عسگری، فاطمه؛ و ایزدیار، محسن، (۱۳۹۷)، «خیال روی تو در هر طریق همزه ماست» بررسی جلوه‌های معشوق در اشعار سعدی و پترارک، جستارنامه ادبیات تطبیقی، دوره ۲، شماره ۵، صص ۱۳-۴۷.

۲- بیزی، علی اکبر؛ کیخای فرزانه، احمدرضا و رومیانی، بهروز، (۱۴۰۰)، «مقایسه مفهوم عشق در غزلیات عطّار، مولوی، سعدی و حافظ»، مجله بهارستان سخن، دوره ۱۸، شماره ۵۴، صص ۱۹۱-۲۱۶.

۳- حکم آبادی، محمود و کاظمیان صفورا، (۱۳۹۲)، «چالش‌های شناختی در غزلیات سعدی»، مجله عرفانیات در ادب فارسی، دوره ۴، شماره ۱۴، صص ۲۵-۴۴.

۴- درپر، مریم و میرحسینی، مژگان، (۱۴۰۱)، «بررسی استعاره مفهومی «معشوق نور است» در غزل عاشقانه فارسی و نقش مایه‌های ایرانی (با تکیه بر غزلیات سعدی و حسین منزوی)»، مجله پژوهش‌های بین رشته‌ای ادبی، دوره ۴، شماره ۸، صص ۱۲۷-۱۴۱.

۵- ضیایی، انور (۱۳۹۹)، «انعکاس تفکر اشعری در افکار سعدی»، مجله سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، دوره ۱۳، شماره ۴۷، صص ۱۲۷-۱۴۱.

۶- طهماسبی، فریدون، (۱۳۹۰)، «خدا و یاد او در آرمان‌شهر سعدی و مقایسه آن با نهج البلاغه»، مجله تحقیقات تمثیلی در زبان و ادب فارسی، شماره ۱۰، صص ۱۵۳-۱۷۲.

- ۷-ظهیری ناو، بیژن و شریفی، شهلا (۱۳۹۲)، «چگونگی تأثیر تفکر اشاعره در گلستان سعدی»، مجله آینه معرفت، دوره ۱۳، شماره ۳، صص ۸۹-۱۱۶.
- ۸-عبدالکریمی، سپیده و مسگریان، پرستو، (۱۳۹۹)، «معنی‌شناسی مفهوم «عشق» در غزلیات سعدی و حافظ در چارچوب معنی‌شناسی شناختی و نقد ادراکی»، مجله متن‌پژوهی ادبی، دوره ۲۴، شماره ۸۳، صص ۲۲۳-۲۵۶.
- ۹-فسائی، جعفر و دری، نجمه، (۱۴۰۰)، «جایگاه و کارکرد شعر و اندیشه سعدی در منظومه فکری مرتضی مطهری»، مجله شعرپژوهی (بوستان ادب)، سال ۱۳، شماره ۲، صص ۵۷-۸۴.
- ۱۰-محمی‌الدین قمشه‌ای، شادی و سخنور، جلال، (۱۴۰۰)، «بررسی تطبیقی اندیشه‌های «خردگرایی انسان» و «دوگانگی جسم و جان» از دیدگاه سعدی و الکساندر پوپ»، جستارنامه ادبیات تطبیقی، سال ۵، شماره ۱۵، صص: ۵۹-۸۷.
- ۱۱-مدرس‌زاده، عبدالرضا و سادات صفوی، بنفشه، (۱۳۹۰)، «نگاهی به آموزه‌های اخلاقی در غزل‌های سعدی»، مجله پژوهش‌نامه ادبیات تعلیمی، شماره ۱۲، صص ۱۲۷-۱۴۸.

